

TÁRGYAS ÉS TÁRGYATLAN IGÉK AZ OROSZ NYELVBEN

KOCSONDINÉ BÉKÉSI MÁRTA

Az igék tárgyas és tárgyatlanra történő osztályozásának problematikája szorosan kapcsolódik az orosz nyelv igéire is jellemző grammatikai kategóriához, az igenem (залог, *genus verbi*) kategóriájához, minthogy ez a cselekvőnek (Szubjektum, S) a cselekvés tárgyához (Objektum, O) való viszonyát fejezi ki. Ez a viszony csak igében nyer kifejezést.

Az igenem kategóriáját illetően a nyelvészek ezideig nem jutottak egységes véleményre. Jól bemutatja ezt A. A. Vinogradov, végigvezetve az igenem kérdésével foglalkozó nézeteket, kezdve Lomonoszov nyelvtanával, aki hat igenemet különböztet meg; folytatva G. Pavszkij nézetével, aki az igenemek megkülönböztetésénél az ige jelentéséből indul ki; F. F. Fortunatovval, aki az igék végződését véve alapul, két igenemet különböztet meg; a XIX. század haladó nyelvészének. K. Sz. Akszakov nézetét ismertetve, aki szembeállítja a -ся nélküli cselekvő tárgyas és tárgyatlan igéket a visszaható -ся végű igékkel, és megállapítja, hogy a két igenem közötti határ nem állandó; A. A. Potyebnya nézeteit elemezve, aki igenem alatt a szubjektum objektumhoz való viszonyát érti, de ilyen grammatikai kategória szerint nemcsak az igék, hanem névszók jellemzője is lehet.

Az igenem problémáját érintő újabb vélemények sem egyformák. Maga Vinogradov az igenem vizsgálatát nem annyira a morfológiához, mint inkább a mondattanhoz, illetve a lexikológia és frazeológia, valamint a grammatika határán álló problémához sorolja. [1]

Az igenem hagyományos meghatározását az akadémiai nyelvtan adja meg: az igenem a cselekvés szubjektuma (a cselekvést végző) és a cselekvés objektuma közötti viszonyt fejezi ki ige formájában. [2] Az igenem kategóriája által kifejezett viszonyt három eleme van (szubjektum, S), (verbum, V), (objektum, O). Ennek a kategóriának az orosz nyelvben nincs pontos paradigmaticája. A. A. SAHMATOV említi, hogy az orosz tárgyas igéknek nincs morfológiai mutatójuk összehasonlítva a magyar, illetve mordvin nyelvvel, ahol az ige megfelelő személyragjai utalnak a tárgyas jellegre. A szláv nyelvekben, és így az orosz nyelvben is, az igenem e tekintetben korlátozott, minthogy a cselekvő és a cselekvés tárgy közötti viszonyt fejezi ki, vagy pedig azt, hogy az igéhez nem kapcsolódhat tárgy. Ez utóbbit morfológiai mutató, a -ся képző fejezi ki. [3]

Az igenem kategóriája azonban nem meríti ki az ige tárgyas, illetve tárgyatlan jellegének problematikáját, ahogyan ezt Vinogradov is megállapítja: a tranzitív, intranszítív igei sajátosság túllépi a cselekvés szubjektumának és objektumának viszonyát; megkívánja az ige szemantikájának vizsgálatát. Ezt azt eredményezi, hogy nem lehet az igéket megfelelő igenembe sorolni anélkül, hogy meg nem állapítsuk pontos jelentésüket és az adott, konkrét használatukat a szövegösszefüggés alapján. Ezt megerősíti A. V. ISZACSENKO is, aki úgy véli hogy az ige tranzitív vagy intranszítív

jellege elsősorban szemantikai tulajdonság, ami nem morfológiai, hanem szintaktikai kifejezést kap az igének a tárggyal való kapcsolódásával. [4]

Az orosz nyelvi igék tárgyas (tranzitív) és tárgyatlan (intranszítív) igékre történő osztályozásánál a hagyományos osztályzásból indulunk ki. Ha az ige olyan konkrét cselekvést jelöl, amely külső tárgyra irányul és valamilyen változást idéz elő a tárgyon, illetve magát a tárgyat eredményezi a cselekvés produktumaként, tárgyas igéről beszélünk. Találó a tárgyas igéket „átható” igéknek nevezni, minthogy itt a cselekvés valamilyen tárgyra irányuló ráhatással fejeződik ki. Ilyenkor az ige és a tárgy között olyan lexikai és grammatikai kapcsolat van, hogy az ige jelentése tárgy (kiegészítő) nélkül nem konkrét, nem teljes (рубить дерево, дать книгу, написать письмо, построить дом, учить детей, жать рожь, вылечь больного).

A tárgyas igékhez soroljuk a konkrét fizikai cselekvést kifejező igéken túl azokat is, amelyek gondolati tevékenységet fejeznek ki (выполнить приказание, поставить вопрос, выучить стихотворение, похвалить ученика); továbbá a viszonylag nem nagy számú megismerés, érzés, felfogás jelentéssel, más tárgyra irányuló cselekvést kifejező igéket is (видеть картину, любить музыку, узнавать новости, ненавидеть врага, чувствовать радость).

Az említett igecsoportok jelentésüket tekintve igen változatosak, a mellettük álló tárgy sokféle, az igék „átható” jellege is változó, erősebb vagy gyengébb, azonban az a szintaktikai tulajdonságuk, hogy mellettük accusativusi tárgy, közvetlen tárgy (винительный падеж) áll, egy igefajtában, a tárgyas igék csoportjában egyesíti őket.

A tárgy, a kiegészítő (слово-уточнитель) kifejezésére elsősorban a főnevek és névmások tárgyesete (беспредложный винительный падеж) szolgál. Jelentésüket tekintve változatosak, létezhetek a cselekvés „ráhatása” előtt (приносит письмо, передаёт книгу), lehetnek a cselekvés produktumai (написал письмо, сочиняет стихи). «Степка строит дом... Он кладёт кирпич.» (А. Глебов) «Берите топор, пилу и идите» «Потом они пили водку.» (Н. Евдокимов) «Она уложила его, погосила свет.» «Я закрою глаза и вот через мгновение слышу его трёдые шаги.» «Михаил Павлович ценит и любит свою помощницу.» (В. Поволярев)

Tárgyeset helyett állhat a kiegészítő birtokos esetben a tagadást jelentő igék mellett. («Чего же ты не говоришь?» «Мы замечаем — не ест он ничего.» «Мы привал делаем — и он садится отдыхать. Мы, значит, едим, а он того не ест.» (Казакевич). Ugyancsak birtokos eset fejezi ki a kiegészítőt olyankor is, ha az ige a tárgynak csak egy részére irányul (купил дров, напил воды, принёс яблок). Ezek a kiegészítők gyakran együtt szerepelnek azonos mondatrészként (tárgyként). («Пожалуйста, пришли мне: круглый стол, стул, тёплые сапоги, папиросы, бумаги, несколько десятей перьев и чернил.») (Горький).

Meg kell említeni, hogy a tárgyas igéket néhány nyelvész (így pl. PESKOVSKIJ is) sokkal szélesebben értelmezi. Tárgyas igékhez sorolja azokat az igéket is, amelyek után kiegészítőként prepozíciós vagy prepozíció nélküli függő esetben álló főnév, névmás áll. Az ilyen igéket az irodalmak „közvetett tárgyas” igéknek nevezik (косвенно = переходные глаголы). Ezek az igék inkább a cselekvő, a szubjektum különböző állapotát jelölik, kiegészítők (косвенное дополнение) azt fejezik ki, hogy kapcsolat van a szubjektum és a tárgy között, hogy a cselekmény ráirányul valamire, de nem közvetlenül. Az ige jelentése azonban kiegészítő nélkül nem teljes. Ezek a kiegészítők azonban már nem tiszta grammatikai tárgyak (ждать поезда, помогать товарищу, верить слову, смотреть на кого-н., владеть языками, заниматься студентами). Az ilyen igék közül G. N. GVOZGYEV megállapítása szerint azok állnak közel a valóban tárgyas igékhez, amelyeknek van tiszta tárgyesetes szii-

ponimájuk (заниматься математикой — изучать математику; увлекаться театром — обожать театр). Morfológiai tulajdonságukban is eltérnek a „közvetlen” tárgyias igéktől, minthogy nem képeznek szenvedő igenevet; nem kaphatnak -ся képzőt a különböző igenemek képzésére. A tárgy és az ige kapcsolatát szintaktikai szempontból vizsgálva I. I. Mescsaninov hangsúlyozza, hogy a tárgy az ige által kifejezett cselekvés konkretizálója. Így a tárgy mondattani szerepe az ige lexikai jelentésének függvénye. Minthogy az ige jelentése a cselekvés kisebb vagy nagyobb mértékű konkrétságát tükrözi, a konkrét tárgyra irányuló cselekvést kifejező igék nem tudják kifejteni jelentésüket tárgy nélkül. Az elvont cselekvést tükrözők önállóbbak, a mellettük álló tárgy csak kiegészíti jelentésüket. [5]

A tárgyatlan igéknek van morfológiai mutatója is, a -ся képző, minthogy valamennyi -ся képzős ige tárgyatlan. Amikor ugyanis -ся képző kapcsolódik tárgyias igehez, a képző azt jelzi, hogy a cselekvés nem másik tárgyra irányul, hanem magára a cselekvőre. Я мою руки. — Я моюсь. Мать одевает ребёнка. — Она одевается. Sz. P. OBNORSZKI az igenem kategóriájának történetét vizsgálva -ся képzős és -ся képző nélküli ige csoportokkal dolgozik. Álláspontja azt bizonyítja, hogy a -ся képzős visszaható igék a nyelv fejlődésében „másodrangú” jelenséget képviselnek. A régi írott nyelvemlékek a XVII. századig ugyanis tényekkel szolgálnak a -ся képző nem állandó használatáról. A képző maga megtalálható közvetlenül az ige után, de az ige előtt is, sőt nem közvetlenül az ige után («тоже осени много зла ся створи»; кто ся изоостанеть въ монастыри»; «ради ся быхомъ яли по дань»). Az említett példák tárgyias szerkezetek, ahol a -ся a névmás tárgyesete, a cselekvés tárgya. Azt is bizonyítja ezzel, hogy a mai értelemben használt igenem kategória viszonylag késői időszak eredménye. [6]

Az igék által kifejezett cselekvés tehát nem mindig irányul más külső tárgyra, hanem jelentésük mozgást, térben való elhelyezést, fizikai és erkölcsi állapotot fejez ki (бежать, бродить, встать, лежать, дышать, молчать). Az ilyen igék ahhoz, hogy fenti jelentésüket kifejezzék, nem kívánnak kiegészítőt, tehát tárgy kitételét. Tárgyatlan, intranszitiv igék terminológiája illik rájuk. Szintaktikai jellemzőjük, hogy nincs utánuk accusativusi tárgy. («Человек шёл по мостовой, глядя по сторонам»; «Заснул он сразу же и спал крепко»; «Пряатель стоял на пороге»; «Мартовское солнце светило ярко, небо, синело»). (Эм. Казакевич)

Mint említettük, a kiegészítő, a tárgy teszi a sokjelentésű orosz igéket konkréttá, illetve teljes jelentésűvé. De a nyelvhasználatban igen sokszor a jelentésüknél fogva tárgyias igék tárgy nélkül állnak:

«Он медленно писал.»	de «Мы писали сочинение.»
«Он читает бегло.»	de «Он читает лекцию.»
«Он читает на двух языках.»	de «Он читает книгу.»
«Я к вам пишу.»	de «Я пишу письмо.»
«Он поёт красиво.»	de «Он поёт песню.»

Másrészt, a tárgyatlan ige tárgyasként fordul elő: «Он не ушёл, а его ушли.» «Он работает на заводе.» — «... работает он легкую, ролевую работу.» Sok, a mai orosz nyelvben tárgyatlan ige, a XVII. század nyelvemlékeiben tárgyias — «воевати Българску землю», «служить службу», «суд судить», vagy a ma tárgyatlan «привить» ige Puskinnál tárgyias jelentésben is megtalálható: «Да, правлю я во славе свой народ.»

Ezek a jelenségek olyan vélemények kialakulásához vezettek, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a tárgyias és tárgyatlan igék közötti határ ingadozását. Ilyen nézetet vall pl. VINOGRADOV. A mai orosz nyelvben nincs éles határ a tárgyias és tár-

gyatlan igék között; a tárgyias vagy tárgyatlan jelleg az igének nem állandó tulajdonsága — vallja Iszacszenko is. De van olyan szélsőséges vélemény is, hogy nem tárgyias és tárgyatlan igéről beszélünk, hanem az igék tárgyias és tárgyatlan használatáról. Kétségtelenül igaz azonban az a vélemény, hogy a kiegészítőhöz, a tárgyhoz való kapcsolódás gyengülése vagy erősödése elvezet a tárgyias ige tárgyatlanná válásához, és fordítva (GVOZGYEV). [7]

A formailag azonos, de gazdag jelentésű, alapjában tárgyias igék tárgyias és tárgyatlan jelentésben egyaránt előfordulnak.

A «смотреть» igét értelmezve, az értelmező szótárban a következő példákat találjuk:

tárgyas jelentésben: «смотреть пьесу»; «смотреть картину»; «смотреть больного»;

közvetett tárgyias jelentéssel: «смотреть на старших»; «смотреть за больным»; «смотреть на вещи просто»;

tárgyatlan jelentéssel: «смотреть молодцом»;

A «говорить» igét értelmezve pedig:

tárgyas jelentéssel: «говорит правду»; («Пели песни, говорили очень трогательные слова,...») (М. Рошин.)

közvetett tárgyias jelentéssel: «В своей книге говорит о новых открытиях»; «Они давно уже не говорят друг с другом»;

tárgyatlan jelentéssel: «Ребёнок ещё не говорит»; «Говорит он по-русски», «говорит медленно»;

A «петь» igét értelmezve:

tárgyas jelentéssel: «петь песню»; «петь Онегина»;

tárgyatlan jelentéssel: «петь тенором»; «певец поёт»;

Az igék ilyen használatának a lehetősége magában az igében, az ige lexikai jelentésében rejlik. A «читает медленно» vagy a «ребёнок ещё не говорит» szerkezetében a tárgy kitétele nélkül is tárgyias igét érzünk, bár a cselekvőképességet fejezzük ki, azt, hogy a cselekvő egy meghatározott cselekvésre képes.

Előfordul, hogy a tárgyias ige tárgy nélkül áll azért, mert a tárgya magától értetődik a szövegkörnyezetben. («Егор Степанович медленно пошёл в ту сторону, откуда слышалась музыка. Играл солдат забинтованной головой.») (Ю. Убогий). Az ilyen tárgyat „rejtett” vagy „potenciális” tárgynak is nevezik. A tárgy „rejtettségének” több oka is lehet. Ilyen ok, hogy a tárgy ismert a mindennapi tapasztalatból. A «Я к вам пишу»; «Пиши мне чаще» szerkezeteknél magától értetődik a tárgy, ti. hogy „levelet”. Ugyancsak magától értetődik a tárgy az «Они три дня не ели», ti. valami „ennivalót”, vagy «Пил он тихо», ti. valami innivalót.

Hasonló jelenséggel, de sokkal gyakoribb jelleggel a magyar tárgyias igékkel kapcsolatosan is találkozunk. Így pl. a „főz”, „mos”, „takarít”, „szánt”, „vet”, „arat” igék, melyek főleg valamiféle házi- vagy földmunkálatokat fejeznek ki, a tárgy kitétele nélkül is teljes értelműek.

A tárgyias igék tárgyi nélküli használatát tapasztaljuk azoknál az igéknél is, melyek a jelentésükben hordják a cselekvés tárgyát. Erre vonatkozóan Sahmatov ilyen példákkal szolgál mint: «шутку шутить»; «жизнь прожить»; «работу работать».

Hogy a tranzitív és intranszítív igék között nincs abszolút határ, bizonyítja, hogy a tárgyatlan igék is tárgyassá válhatnak.

A tárgyatlan igék tárgyassá válásában nagy szerep jut az igekötőknek. Az orosz nyelv sokjelentésű igéi hajlamosak az igekötőkkel való kapcsolódásra. Az igekötők, melyeknek jelentése szintén többféle, megerősítik az ige jelentésének változatosságát, ami ezután a kiegészítővel, a grammatikai tárggyal válik konkrétá.

Az igekötők szerepére ilyen vonatkozásban V. V. Vinogradov is utal, hangsúlyozva az igekötők jelentőségét, ugyanakkor azt is, hogy nem szabad eltúlozni az igekötők ezen szerepét.

Megemlíttjük, hogy az igekötők ilyen szerepét más nyelvekben is megtaláljuk. Pl. a magyar „átaludta az éjszakát”, „átlépte a küszöböt”; vagy „Átrepültem a levegőt, a végtelent” (Petőfi) kifejezésekben az „át-” igekötő tette az igét tárgyassá. A latin nyelv igekötőinek is hasonló szerepét figyelhetjük meg. Pl. a circum, per, praeter, trans igekötők az igéket tárgyassá teszik; circumsto, circumeo; percurro; praetereo; transeo, transilio, transvolvo.

N. A. КЛЕПИСКАЯ a tárgyas és tárgyatlan igékkel kapcsolatos vizsgálatában kitért az igekötők szerepére is, megállapítja, hogy az igekötők közül az „об (о)” igekötő segíti elő legnagyobb mértékben az intranszitiv igék tranzitívá válását. [8] Valóban, a nyelv bővelkedik ilyen példákban. Különösen a mozgást, helyváltoztatást jelentő tárgyatlan igék hajlamosak az igekötővel való kapcsolódásra. Az „об (о)” igekötő eredeti jelentése a tárgyak minden oldalról történő körülvevése, felkarolása. Az igének ilyen jelentést sugalmazva, megjelenik annak szükségessége, hogy az ige mellett grammatikai tárgy álljon.

Pl. идти — обойти что-н.

«Человек шёл по мостовой...» — «Он медленно обошёл всю комнату изучая предметы.» «Косых обошёл домик с тыльной стороны.» (Казакевич)

ходить — обходить что-н.

«Тогда он постыкивая палкой стал обходить пустынные музейные залы.»

служить — обслужить что-н.

«Игнат обслужил два агрегатных станка.»

Kapcsolódhat és tárgyassá teheti az „об (о)” igekötő az aktív hatást kifejező igéket is.

Pl. светить — осветить что-н.

«Светило мартовское солнце...» «Только появление Слепцова сегодня осветило её жизнь ярким дневным светом.»

Az „об (о)” igekötőn kívül gyakori a tranzitív igék képzésében a „пере” és „про” igekötő is.

A „пере” igekötő jelentése igen változatos (helyzetváltozás, eltolódás, tárgyon át vagy térben, idő kitöltése cselekvéssel, túlzott mértékű cselekvés). Hasonló jelentésű igéhez kapcsolódva, grammatikai tárgy, kiegészítő kitétele szükséges az ige teljes jelentésének kifejezésére.

Pl. ступить—переступить что-н.

«С того дня, как я переступил порог университета, в мою жизнь вошла самое главное, основное для чего я живу.» (Дубинин)

идти — перейти что-н.

«Река узкая и мы в два счёта её перейдём.» «К такому перевалу и подойти-то нельзя, не то что его перейти.» (Н. Тихонов)

жить — пережить что-н.

«Не хороший вечер пережила я вчера.»

«Семён убеждается, что жить без колонии он не может и возвращается в неё. Но он мучительно переживает свой уход из колонии.»

A „про” igekötő is sokjelentésű. Az ígéhez kapcsolódva olyan cselekvést jelöl, amely tér- és időszakaszt tölt ki, ezután megkívánja a grammatikai tárgyat, a kiegészítőt.

РІ. жить—прожить что-н.

«Может быть ты хочешь, чтобы твоя дочь прожила всю свою жизнь ярче и интереснее чем ты.» (А. Глебов)

«Нынешние старики прожили при советской власти сорок с лишним лет.» (Г. Ходжер)

«В 55-ом году он повёз сына в университет, прожил с ним три зимы в Петербурге.» (Тургенев)

идти — пройти что-н.

«Значит мы прошли жёлтый светофор, а затем и красный и, вероятно, не один предупредительный сигнал путевых обходчиков.» (Платонов)

«Так он прошёл всю Кировскую улицу и вышел на площадь Держинского.» (Казакевич)

Az igekötők aktív szerepe az intranzitív igék tranzitívvá válásában és az így létrejött grammatikai szerkezetek lexikai vizsgálata külön tanulmányt kíván. A fentiekben csak éritettük annak bizonyítására, hogy nincs merev, szilárd határ a tárgyas és tárgyatlan igék csoportja között.

A tárgyas igék tárgyatlan értelemben történő használatát igen szellemesen, de találóan illusztrálja a «нарушить» tranzitív ige (нарушить правило, нарушить порядок, нарушить границу) kapcsán L. Uszpenszkij, az író, színesen, példával illusztrálva a fentiekben kifejtett véleményünket: «Каждый кто употребляет этот глагол без дополнения, без слова, отвечающего на вопрос «что», ужасно, безобразно, возмутительно нарушает — что? Высокие правила грамматики! Размышляя об этом, я вышел из автобуса и побрел куда глаза глядят. Раздался пронзительный свист... Нет, милиционер не оштрафировал меня во внимание к моим сединам. Он вежливо козырнул мне и вежливее упрекнул: Гражданин, гражданин! Пожилой, а — нарушает.» [9]

JEGYZETEK

[1] Виноградов, В. В.: Русский язык. М., 1972. 476—494.

[2] Грамматика русского языка. М., 1960. Изд-во АН СССР. 411.

[3] Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку. (Учение о частях речи) М., 1952.

[4] Исаченко, А. В.: Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Братислава, 1960. 349—354.

[5] Члены предложения в языках различных типов. Л., 1972. 15.

[6] Обнорский, С. П.: Очерки по морфологии русского глагола. М., 1953. 59.

[7] Гвоздев, А. Н.: Современный русский литературный язык. М., 1973. 295—299.

[8] Клепицкая, Н. А.: О влиянии приставки об(о) на переходность глагола. = РЯШ 1974/4. 89.

[9] Правильность русской речи. М., 1965. 125.

TRANSITIVE UND INTRANSITIVE VERBEN IN DER RUSSISCHEN SPRACHE

Márta Kocsondi-Békési

Es wird das Problem der Klassifizierung von transitiven und intransitiven Zeitwörtern auseinandergesetzt. Als Grundlage für die Klassifizierung werden jene syntaktischen Charakteristika des Verbs akzeptiert, wonach jene Zeitwörter als transitiv betrachtet werden, neben denen das Objekt im Akkusativ steht. Weiters bekräftigt Verfasserin die Meinung, dass eine scharfe Grenze zwischen transitiven und intransitiven Verben nicht besteht. Die lexikalische Bedeutung der Transitive gestattet ihre Benutzung ohne Objekt und Ergänzung. Schliesslich wird die Frage erörtert, inwiefern die Verbalvorsilben eine Rolle in der Umwandlung von intransitiven Zeitwörtern zu transitiven spielen.

ПЕРЕХОДНЫЕ И НЕПЕРЕХОДНЫЕ ГЛАГОЛЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Кочондинэ Марта Бекеш

Автор рассматривает проблемы систематизации переходных и непереходных глаголов. Он принимает основой систематизации те синтаксические черты глагола, по которым мы считаем переходными глаголами глаголы, управляющие винительным предметом. Далее он утверждает мнение, по которому нет четкой границы между переходными и непереходными глаголами. Лексическое значение переходных глаголов позволяет употребление переходных по значению глаголов без слова-уточнителя. В конце автор касается вопроса о влиянии приставок на переходность глаголов.